

12. Молдован А. В. Кримінальний процес : навчальний посібник / А. В. Молдован, С. М. Мельник. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 368 с.

13. Про Державну фіскальну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 року № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-n>

14. Про затвердження Положення про Головне слідче управління фінансових розслідувань ДФС : Наказ Державної фіскальної служби України від 18 листопада 2014 року № 294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fortetsya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9027:-----02092014--n-101-q-----09072014-n-1q&catid=178:mdz

УДК 343.352

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ (ПОГЛЯД ТЕОРЕТИКА В ОЧІКУВАННІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)

CRIMINAL LAW ASPECTS OF ILLICIT ENRICHMENT (VIEW OF A THEORIST WHILE WAITING FOR JUDICIAL PRACTICE)

Дудоров О.О.,
д.ю.н., професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
Запорізький національний університет

У статті розглядаються проблемні питання кримінально-правової характеристики незаконного збагачення. На підставі викладення та аналізу доктринальних підходів висувуються пропозиції, спрямовані на вдосконалення статті 368-2 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: незаконне збагачення, корупція, презумпція невинуватості, предикатне діяння, активи, докази, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

В статье рассматриваются проблемные вопросы уголовно-правовой характеристики незаконного обогащения. На основании изложения и анализа доктринальных подходов выдвигаются предложения по усовершенствованию статьи 368-2 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: незаконное обогащение, коррупция, презумпция невинности, предикатное деяние, активы, доказательство, лицо, уполномоченное на выполнение функций государства и местного самоуправления.

The article investigates issues of criminal law characteristics of illicit enrichment. It is established that Art. 368-2 of the Criminal Code of Ukraine which is dedicated to illicit enrichment has repeatedly experienced changes that resulted in changing perceptions about the essence of this crime. The legislator is in the search for the most appropriate model of Art. 368-2 of the Criminal Code, which would have served as an effective means of combating corruption by criminal law and would not contradict fundamental principles of the national legal system.

It is shown that the wording of criminal law provision on illicit enrichment in the way recommended by Art. 20 of the UN Convention against Corruption, would be contrary to the relevant constitutional provisions. Instead, the current wording of Art. 368-2 of the Criminal Code can be considered a compromise: it is the result of the implementation by Ukraine of international legal recommendation, while it does not indicate violations (at least apparent) of the constitutional principle of the presumption of innocence.

By teleological interpretation of the criminal law it is established that criminal liability for illegal (corrupt) enrichment is designed to ensure transparency of public officials conduct, is able to play the role of one of the most effective means to counter latent corruption because it does not depend on the detection and prosecution of specific acts of corruption and focuses on availability in the hands of relevant the subject of excessive property, the origin of which cannot be explained by the legitimate sources of income. The provision on the inadmissibility of assessing the quality of the criminal law exclusively from the point of difficulties associated with its use is substantiated.

It is suggested that in case when significant amount of assets is acquired by a person authorized to perform state or local government functions, into ownership by illegal, but not criminal means, the criminal legal assessment of the offense can be given by using the rules of the Criminal Code on insignificance. It is found that used in part 1, Art. 368-2 of the Criminal Code turn «acquiring person ... into ownership of assets ...» makes it impossible to enforce this criminal law in cases when a person authorized to perform state or local government functions, has not accumulated (increased) their wealth but illegally got rid of property costs (for example, he or a person close to him received various services – health, education, travel, entertainment, legal, repair, transport, etc. for free or for a «symbolic» price).

Based on the provision and analysis of doctrinal approaches, proposals aimed at improving the Art. 368-2 of the Criminal Code of Ukraine are introduced. It is proved that the latter needs to be improved at least in the following part: 1) corruption orientation of crime provided in it should not cause doubts (today this direction is indicated probably only by the designation of illicit enrichment subject); 2) the object of corrupt enrichment should not be determined in the context of criminal procedure proof; 3) indication of the acquisition of assets into ownership requires adequate substitute; 4) Art. 368-2 of the Criminal Code should provide for willful nature of corrupt enrichment and contain alternate reference to the enrichment of another person that occurs with the consent of the person authorized to perform state or local government functions; 5) designation of a subject of corrupt enrichment in all parts of Art. 368-2 of the Criminal Code has to be uniform.

Key words: illicit enrichment, corruption, presumption of innocence, predicate offense, assets, evidence, person authorized to perform state or local government functions.

Останнім часом увага правників прикута до новел антикорупційного законодавства, чимало з яких піддається жорсткій і, як не прикро це констатувати, справедливій критиці. Однією з новел, неоднозначно сприйнятих фахівцями, є ст. 368-2 Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення», щодо змісту, значення і перспектив якої в юридичній літературі висловлюються контрадикторні судження. Мої погляди на цю кримінально-правову заборону також не залишались незмінними і піддавались еволюції – від характеристики статті КК про відповідаль-

ність за незаконне збагачення як сумнівної законодавчої новели до поступового усвідомлення її потрібності для більш ефективного протидії корупції в сучасних умовах і вироблення розрахованих у першу чергу на практиків рекомендацій щодо її застосування.

Метою пропонованої статті є з'ясування проблемних аспектів кримінально-правової характеристики незаконного збагачення, викладення та аналіз спрямованих на їхнє усунення підходів, вироблених доктриною (праці О.І. Гузоватого, О.П. Денегі, К.П. Задой, О.О. Книженко,

В.М. Киричка, М.В. Кочерова В.А. Мисливого, Д.Г. Михайленка, В.І. Осадчого, А.В. Савченка, В.М. Трепака, М.І. Хавронюка та ін.), і висунення на цій підставі пропозиції щодо вдосконалення ст. 368-2 КК.

Передусім відзначу, що присвячена незаконному збагаченню стаття КК неодноразово зазнавала змін, що, своєю чергою, призводило до зміни уявлень про суть цього злочину. Так, у первісній редакції ст. 368-2 КК (Закон від 7 квітня 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення») незаконне збагачення визначалось як одержання службовою особою неправомірної вигоди в значному розмірі або передача нею такої вигоди близьким родичам за відсутності ознак хабарництва.

Тобто ми мали справу з одним із тих випадків, коли, за слухним висловлюванням В.О. Навроцького, «кримінальний закон сам зобов'язує проводити розмежування між злочинами, передбачаючи відповідальність за певними статтями КК лише при відсутності ознак інших посягань...» [1, с. 477]. Щоправда, і без згаданого негативного застереження було зрозуміло, що встановлення причинного зв'язку між одержанням неправомірної вигоди і дією (бездіяльністю) службової особи з використанням свого службового становища (тобто ознаки об'єктивної сторони складу злочину «одержання хабара») мало виключати застосування статті КК про відповідальність за незаконне збагачення. Крім цього, інтереси боротьби з корупцією навіряд чи вимагали встановлення кримінальної відповідальності за одержання службовою особою неправомірної вигоди, зокрема, «за встановлення дружніх стосунків», «про всяк випадок», «за встановленою хибною практикою», якщо відповідне ставлення з боку службової особи не виражається в діях чи бездіяльності з використанням свого службового становища.

У зв'язку з відмовою від використання в КК поняття «хабар» вказівку на відсутність ознак хабарництва в диспозиції ч. 1 ст. 368-2 КК було замінено вказівкою на відсутність ознак, зазначених у ст. 368 КК (Закон від 18 квітня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією»). Використаний у зміні ч. 1 ст. 368-2 КК зворот «за відсутності ознак, зазначених у статті 368 цього Кодексу» був не зовсім точним, оскільки в ст. 368 КК говорилось (говориться і тепер) не лише про одержання відповідної особою неправомірної вигоди – дію, аналогічну тій, що каралась за ст. 368-2 КК, а і про невідоме останній прийняття особою пропозиції чи обіцянки неправомірної вигоди.

У період чинності наведеної вище редакції кримінально-правової заборони щодо незаконного збагачення в судовій практиці зазвичай визнавалось, що ст. 368-2 і ст. 368 КК співвідносяться між собою як загальна і спеціальна норми, а передбачені ними діяння є проявами кримінально караного корупції. Насправді співвідношення вказаних статей КК не підпадало під поняття конкуренції кримінально-правових норм, а дозволяло говорити про передбачені цими статтями КК суміжні складі злочинів. Сформулювавши відповідну правову позицію (постанова Судової палати у кримінальних справах – від 7 листопада 2013 р. у справі № 5-29к13 і від 9 квітня 2015 р. у справі № 5-5к15), Верховний Суд України встановив, що, на відміну від ст. 368 КК, диспозиція ч. 1 ст. 368-2 КК не пов'язує (не ставить у залежність) одержання неправомірної вигоди від активної чи пасивної поведінки службової особи, тобто від виконання нею чи утримання від виконання певних дій на користь особи, яка дає незаконну винагороду, або в інтересах третіх осіб. Стверджувалось, що закріплена в ст. 368-2 КК заборона призначена запобігти виникненню конфлікту інтересів, забезпечити прозорість та ефективність виконання функцій влади та (чи) управ-

ління у сфері публічних відносин, гарантувати неупередженість службової особи під час виконання наданих їй службових повноважень. Це означає, що службова особа тільки через те, що вона має статус державної публічної службової особи і наділена службовими повноваженнями, за будь-яких умов, приводів, обставин, причин не має права без законних на те підстав отримувати грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, інші особистісні знаки уваги тощо. Одержання зазначеної вигоди за наведених умов (пасивна корупція) і володіння цією вигодою в сукупності з іншими обставинами дають підстави розцінювати дії службової особи як незаконне збагачення. При цьому зверталась увага на інші ознаки, спроможні ідентифікувати вчинене як незаконне збагачення (офіційно закріплена наявність майна, яке значно перевищує офіційно проголошені доходи службової особи; встановлена невідповідність між доходами і майновим станом службової особи).

Даючи оцінку первісній редакції ст. 368-2 КК та визначаючи її перспективи, ми з Т.М. Тертиченко писали, що Україна не була готова до встановлення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в тому вигляді, в якому це діяння рекомендується визнавати злочином у Конвенції ООН проти корупції, а справжньої потреби в існуванні кримінально-правової заборони про незаконне збагачення в тому вигляді, в якому це діяння визнається злочином, немає. Більш доречним ми вважали шлях вдосконалення цивільно-правового порядку вилучення безпідставно набутого майна і запровадження кримінальної відповідальності публічних службовців за відмову від декларування доходів і майна, а так само за надання завідомо неправдивих відомостей про їхнє походження; щоправда, криміналізації такого діяння мало передувати законодавче запровадження системи обов'язкового декларування і, головне, реалізація такої системи на практиці [2, с. 30, 33].

Згадавши викладену наукову позицію в своєму відгуку офіційного опонента на дисертацію О.І. Гузоватого «Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення (порівняльне дослідження)», В.А. Мисливий відзначив, що на сьогодні систему відповідного декларування запроваджено, а КК доповнено ст. 366-1 «Декларування недостовірної інформації». Все це актуалізує питання, чи не є достатнім для кримінально-правової протидії незаконному збагаченню ст. 366-1 КК і чи не варто в такому випадку вважати ст. 368-2 КК зайвою або дублюючою нормою. З огляду на серйозні проблеми, пов'язані з тлумаченням теперішньої редакції статті КК про відповідальність за незаконне збагачення, таке питання не виглядає надуманим.

Повернемось, однак, до висвітлення тернистого шляху вдосконалення аналізованої кримінально-правової заборони.

Згідно з ч. 1 ст. 368-2 КК, викладеної в редакції Закону від 14 жовтня 2014 р. «Про Національне антикорупційне бюро України», під незаконним збагаченням треба було розуміти набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність майна, вартість якого значно перевищує доходи особи, отримані з законних джерел, або передачу нею такого майна близьким родичам. Значним перевищенням визнавалась сума, що в два або більше рази перевищує розмір доходу, зазначеного в декларації уповноваженої особи за відповідний період, поданий у порядку, встановленому Законом «Про запобігання корупції».

«Прив'язування» ознак складу злочину «незаконне збагачення» до порядку декларування, передбаченого згаданим Законом (останній набрав чинності 26 квітня 2015 р.), фактично означало, що оновлена ст. 368-2 КК могла застосовуватись лише щодо тих випадків незаконного збагачення, які мали місце, починаючи не з 25 січня 2015 р. – моменту набрання чинності Законом «Про Національне антикорупційне бюро України», а з 26 квітня 2015 р.

(а, можливо, і пізніше – з 2 квітня 2016 р., коли завершиться відповідне декларування майна і доходів за 2015 р.). Однак уже 5 березня 2015 р. набрали чинності відповідні положення Закону від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції», на підставі якого ст. 368-2 КК знову було викладено в новій (чинній наразі) редакції. При цьому остання відсилася в частині визначення суб'єкта злочину (ч. 1 примітки ст. 368-2 КК) до Закону «Про запобігання корупції», який, як вже зазначалось, набрав чинності 26 квітня 2015 р. Очевидно, що з'ясовану колізію варто вирішувати з урахуванням положення «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується», звідки випливає, що чинна редакція ст. 368-2 КК може застосовуватись лише щодо тих випадків незаконного збагачення, які мали місце, починаючи з 26 квітня 2015 р. Таку точку зору, висловлену мною в коментарі до ст. 368-2 КК [3, с. 260], поділяє В.М. Трепак, на думку якого під кримінальну відповідальність за незаконне збагачення у формі набуття у власність активів, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, підпадають лише ті діяння, які були вчинені після набрання чинності нинішньою редакцією ст. 368-2 КК (з весни 2015 р.) [4].

Не виключається, однак, інше вирішення цього питання. У рішенні ЄСПЛ у справі «Гогітідзе та інші проти Грузії» від 12 серпня 2015 р. (п. 99) у контексті з'ясування відповідальності державних службовців за багатства, джерело яких пояснити неможливо, зазначається, що вимога законності не може трактуватись звичайним чином як така, що запобігає можливості контролювати користування майном або будь-якого іншого втручання у матеріальні права за допомогою нових ретроспективних положень законодавства, які регулюють тривалі фактичні ситуації або заноно регулюють правові відносини. За сприйняття такого підходу досліджувана кримінально-правова заборона може застосовуватись (зрозуміло, з урахуванням вимог ст. 5 КК «Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність у часі») щодо тих випадків незаконного збагачення, які мали місце, починаючи з моменту набрання чинності Законом від 7 квітня 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення», на підставі якого, як вже зазначалось, у КК з'явилась ст. 368-2 КК.

Усього з моменту запровадження кримінальної відповідальності за незаконне збагачення і по сьогоднішній день ст. 368-2 КК шість разів зазнавала змін. Така ситуація пояснюється тим, що законодавець перебуває в пошуку найоптимальнішої моделі ст. 368-2 КК, яка б слугувала дієвим засобом у кримінально-правовій протидії корупції, не суперечила б основоположним принципам національної правової системи та не створювала б конкуренції між нормами кримінального закону [5, с. 8; 6, с. 36, 194].

Більшість країн Європи і США, як і раніше, неохоче здійснюють криміналізацію незаконного збагачення як окремого кримінально караного діяння. Причинами цього називаються порушення відповідною заборонаю принципів кримінального судочинства та конституцій щодо презумпції невинуватості, а також наявність в національному законодавстві достатніх превентивних заходів для боротьби з корупцією, включаючи незаконне збагачення [7, с. 87].

У ст. 20 Конвенції ООН проти корупції умисне незаконне збагачення визначається як значне збільшення активів державної посадової особи, яке перевищує її законні доходи та які (треба так розуміти – активи) вона не може раціонально обґрунтувати. Як бачимо, основний зміст незаконного збагачення в конвенційному розумінні є таким: живеш не за заробленими коштами і не можеш це розумними чином пояснити – ти злочинець. При цьому в тек-

сті вказаного міжнародно-правового документа зроблене серйозне застереження, яке підтверджує факультативний характер наведеного положення: держава-учасниця Конвенції розглядає можливість криміналізації незаконного збагачення за умови дотримання своєї конституції та основоположних принципів власної правової системи.

Ст. 20 Конвенції ООН проти корупції встановлює презумпцію походження майна державної посадової особи внаслідок вчинення корупційних діянь, і цю презумпцію особа, яка обвинувачується в незаконному збагаченні, має спростувати. Але, як зауважує Г.І. Богуш, насправді кошти можуть мати будь-яке походження, хай навіть і незаконне, однак зовсім не обов'язково пов'язане з корупцією. Стверджується також, що факт наявності в особи доходів, які вона не може розумно пояснити, є хіба що серйозним порушенням службової етики, але не кримінально караного корупцією. Крім цього, з конвенційного визначення незаконного збагачення не зрозуміло, стосовно якого діяння має встановлюватись умисна форма вини, бо значне збільшення активів є не діянням, а його наслідком. Виходить, що діяння презюмується, а це суперечить положенню класичного кримінального права про відповідальність особи за свої винні діяння. Фактично ст. 20 Конвенції ООН проти корупції вимагає визнавати злочинним стан (наявність активів), в якому опинилась особа; дії ж, у результаті яких можуть бути утворені такі активи (розкрадання, зловживання тощо), вже криміналізовані [8, с. 33–34; 9, с. 170–172; 10, с. 116; 11, с. 125–126; 12].

Натомість інші дослідники підкреслюють, що презумпція невинуватості, будучи принципом кримінального судочинства, не перешкоджає криміналізації незаконного збагачення і не повинна заважати притягненню до кримінальної відповідальності осіб, які мають у державі особливий статус і поведінка яких становить підвищену небезпеку для суспільства; встановлення факту надприбутків публічної посадової особи породжує серйозні сумніви в її некорумпованості. З практики ЄСПЛ випливає, що презумпція невинуватості і право не свідчити проти себе не є абсолютними і повинні застосовуватись відповідно до принципів розумності, справедливості і співмірності обмеженню прав та основних свобод [13, с. 31; 14, с. 93–95; 15, с. 173]. Виступаючи проти фетишизації презумпції невинуватості, В.О. Навроцький висловлюється вельми емоційно: «Будь-який покидьок, на якому тавра ніде ставити, буде лементувати про презумпцію невинуватості тоді, коли хтось посміє сказати лише про можливість перевірки способу життя, джерел доходів, а ті, які за посадою або суспільним становищем покликани виводити негідників на чисту воду, послужливо погоджуються з таким способом відвернути увагу від персони» [16, с. 48]. Небезпідставним вважаю припущення про те, що відсутність криміналізації незаконного збагачення в РФ та інших країнах СНД насправді зумовлена не порушенням конституційного принципу презумпції невинуватості, а соціально-політичними причинами [17, с. 466].

Цікаво, що ні в Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією, ні в Додатковому протоколі до неї серед заходів, яких, на думку держав-членів РС, необхідно вживати на національному рівні для боротьби з корупцією, про криміналізацію незаконного збагачення не йдеться. Тому допускає неточність В.Н. Кубальський, який виокремлення в нашому КК заборони, присвяченої незаконному збагаченню, пов'язує зі сприйняттям рекомендацій не лише ООН, а і РС [18, с. 369].

Ст. 368-2 КК, викладену в редакції Закону від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції», вважаю, хоч і недовсконалою (про це йтиметься нижче), проте компромісною: вона є результатом (причому більш адекватним порівняно з первісною редакцією цієї статті КК) виконання Україною

відповідної міжнародно-правової рекомендації (ст. 20 Конвенції ООН проти корупції), і водночас в її чинній редакції не вбачається порушень (принаймні явних, не прихованих) конституційного принципу презумпції невинуватості. Твердження М.Р. Кліменко та Є.В. Лашука про те, що імплементація конвенційного положення про незаконне збагачення (ст. 20 Конвенції ООН проти корупції) у національне кримінальне законодавство (ст. 368-2 КК) суперечить вказаному конституційному принципу [19, с. 40–41], не повною мірою враховує «творчий» підхід вітчизняних парламентаріїв, які при формулюванні чинної редакції аналізованої кримінально-правової заборони спробували (щонайменше текстуально) відійти від положення, закріпленого в ст. 20 Конвенції ООН проти корупції.

Відповідно до статей 62 і 63 Конституції України: ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе; усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь; обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях.

Очевидно, що формулювання кримінально-правової норми про незаконне збагачення в ключі, рекомендованому Конвенцією ООН проти корупції (коли на особу, аби уникнути кримінальної відповідальності, покладається обов'язок пояснити походження належного їй майна, і цей обов'язок включається в склад злочину), суперечило б наведеним конституційним приписам. Так само вважає І.Б. Газдайка-Василишин, на думку якої врахування положень ст. 62 Конституції України унеможливає криміналізацію незаконного збагачення в такому розумінні, як його (незаконне збагачення) тлумачить Конвенція ООН проти корупції [20, с. 87].

У п. 6.2 Експертного висновку РЄ про фінансовий контроль за деклараціями про доходи і майно в Україні (розділ VII Закону України «Про запобігання корупції») зазначається, що дискусія про презумпцію невинуватості не є актуальною у контексті того, як незаконне збагачення визначається в українському законодавстві; тягар доведення за чинною редакцією ст. 368-2 КК повністю лежить на стороні обвинувачення. Відтак, це не суперечить праву підсудного на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ). Про це саме пише О.І. Гузоватий, стверджуючи, що ст. 368-2 КК в її чинній редакції сформульована з додержанням права особи на презумпцію невинуватості та права не свідчити проти себе [6, с. 49].

Водночас Д.Г. Михайленко висловлюється більш обережно: в основі формулювання ст. 368-2 КК лежить прагнення відсторонитися від прямої вказівки на обов'язок суб'єкта раціонально обґрунтувати походження активів, які перевищують задекларовані легальні доходи, чим обійти або завуалювати проблему тягара доказування на суб'єкта злочину та порушення права не свідчити проти себе [21, с. 368, 371–372; 22, с. 99–103]. Як буде показано нижче, підстави для такої обережності (стриманості) в оцінці чинної редакції аналізованої кримінально-правової заборони в контексті її співвідношення з відповідними конституційними приписами існують. Так само виражено висловлюється В.В. Навроцька, на думку якої імплементація ст. 20 Конвенції ООН проти корупції та безпека української держави, поставленої під загрозу масовими проявами корупції, цілком можуть дати підставу для поставлення питання про допустимість деяких обмежень у застосуванні принципу презумпції невинуватості [23, с. 153].

У будь-якому разі складно погодитися з А.С. Політовою, яка закликає ч. 1 ст. 368-2 КК сформулювати відповідно до ст. 20 Конвенції ООН проти корупції [24, с. 204]. Для того, щоб не порушувати ст. 62 Конституції України, при описанні складу злочину «незаконне збагачення» не треба вказувати на обов'язок особи раціонально обґрунтувати перевищення законних доходів для доведення своєї невинуватості у вчиненні злочину [25, с. 189].

З урахуванням сказаного я, на відміну від А.В. Савченка, який схвально поставився до відповідної ідеї [26, с. 157], критично оцінюю законопроект від 4 лютого 2016 р. (реєстр. № 4025) «Про внесення змін до статті 368-2 Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення» щодо узгодження із Конвенцією ООН проти корупції та Конституцією України», на підставі якого диспозицію ч. 1 ст. 368-2 КК запропоновано викласти в такій редакції: «Набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність активів у значному розмірі, які вона не може обґрунтувати, а так само передача нею таких активів будь-якій іншій особі...». Вважаю, що не ч. 1 чинної редакції ст. 368-2 КК не враховує норми ст. 62 Конституції України щодо гарантій презумпції невинуватості особи у вчиненні злочину, як про це зазначається в підписаному Р.В. Князевичем висновку Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя щодо загаданого законопроекту, а ч. 1 викладеної в його редакції ст. 368-2 КК.

Д.Г. Михайленко також висловлюється за те, щоб викласти ч. 1 ст. 368-2 КК у редакції, максимально наближеній до ст. 20 Конвенції ООН проти корупції, констатуючи при цьому незначну глибину обмеження принципу презумпції невинуватості встановленням кримінальної відповідальності за незаконне збагачення у форматі конвенційної норми. Стверджується, що за умови попереднього доведення державою значного збільшення активів суб'єкта і невідповідності такого збільшення задекларованим законним доходам перенесення тягара обвинувачення нормою КК про незаконне збагачення з метою протидії корупції означатиме допустиме порушення гарантій, що випливають з презумпції невинуватості, і не суперечитиме ст. 62 Конституції України, ст. 17 КПК і ч. 2 ст. 6 ЄКПЛ [2, с. 386, 390, 391–392].

На мою думку, вказаних (подібних) законодавчих змін варто все ж уникати, якщо, звичайно, виходити з потрібності існування окремої статті КК про відповідальність за незаконне збагачення. Про перенесення тягара доказування на обвинуваченого (у тому числі в розглядуваній ситуації) можна вести мову лише після внесення концептуальних змін до ст. 62 Конституції України (остання сформульована імперативно і за буквального її тлумачення не допускає можливості її порушення, навіть адекватного суспільно значущій меті). Викладення кримінально-правової норми про незаконне збагачення в редакції згаданого законопроекту суперечитиме (причому явно, відкрито) презумпції невинуватості і праву не свідчити проти себе, у зв'язку з чим у випадку його ухвалення варто буде очікувати звернень до Конституційного Суду України на предмет з'ясування конституційності ст. 368-2 КК. Щоправда, така ж доля може спіткати і чинну редакцію цієї статті КК.

До речі, критикуючи формулювання ст. 20 Конвенції ООН проти корупції і, відповідно, його неприйнятність для потреб удосконалення КК РФ, В.М. Бурлаков констатує очевидну нерелевантність цього формулювання: незаконність поведінки впливає не з кримінально-правової заборони, а з відсутності в службової особи можливості розумним чином пояснити перевищення фактичних активів над законними доходами. Така підстава кримінальної відповідальності є неприйнятною з огляду на її невизначеність [27, с. 15]. Видається, що це зауваження цілком може бути екстрапольоване на формулювання диспозиції ч. 1 ст. 368-2 КК України, викладеної в редакції законопроекту «Про внесення змін до статті 368-2 Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення» щодо узгодження із Конвенцією ООН проти корупції та Конституцією України».

Здійснюючи телеологічне (цільове) тлумачення ст. 368-2 КК, результати якого можуть і не збігатися з результатами іншого (зокрема, граматичного і системного) тлумачення кримінального закону, відзначаю, що кримінальна

відповідальність за незаконне (корупційне) збагачення покликана забезпечити прозорість поведінки публічних службових осіб і спроможна відіграти роль одного з дієвих засобів протидії латентній корупції, оскільки не залежить від виявлення та переслідування конкретних корупційних діянь, а зосереджена на наявності у відповідного суб'єкта надмірного майна, походження якого не можна пояснити законними джерелами отримання доходів (інакше кажучи, презюмується корупційне походження активів).

Основна ідея виокремлення (самостійного існування) досліджуваної кримінально-правової заборони справедливо вбачається в: 1) необхідності її існування як елемента не основного, а завершального рубежу кримінально-правової протидії корупції [28, с. 127]; 2) переорієнтації правоохоронних органів з доказування вчинення конкретного корупційного діяння на виявлення і фіксацію факту незаконного збагачення. Відпадає необхідність у складній слідчій діяльності з доказування первинного (предикатного) діяння. Акцент, таким чином, переноситься з кримінального діяння на кримінальний результат на основі припущення про винуватість особи, яка живе на за офіційними доходами і майнове становище якої було істотно поліпшено за допомогою незаконного використання нею свого службового становища [29, с. 802, 805, 807]. Як відзначив М.І. Хавронюк у відгуку офіційного опонента на кандидатську дисертацію М.В. Кочерова «Відповідальність за незаконне збагачення (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)», не має принципового значення, вдається зловити корупціонера «на гарячому» чи про його корупційну діяльність стає відомо тоді, коли вона яскраво засвідчується статками корупціонера, незрівняними з його статусом «слуги народу».

За бажання до подібних міркувань можна поставитись і вкрай критично, адже виходить, що запровадження кримінальної відповідальності за незаконне збагачення в тому вигляді, в якому це діяння наразі визнається злочинном нашим законодавцем, засвідчує неспроможність правоохоронних органів викрити корупціонерів у вчиненні конкретних зловживань. У будь-якому разі в світлі сказаного надання ст. 368-2 КК ролі лише ефективного механізму позбавлення злочинців незаконно набутого майна, на чому наголошується в Засадах державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки, затверджених Законом від 14 жовтня 2014 р., принижує значення відповідної кримінально-правової заборони при тому, що її чинна редакція не дозволяє визнавати незаконне збагачення корупційним злочинном.

Предметом незаконного збагачення виступають активи в значному розмірі. Ця ознака розкривається в ч. 2 примітки ст. 368-2 КК і передбачає необхідність оцінки активів у національній валюті України. З урахуванням суті розглядуваного злочину і вказаної примітки його предмет носить виключно майновий характер. При цьому мінімальний поріг у вигляді однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – НМДГ), як зазначається в п. 5.7 Експертного висновку РЄ про фінансовий контроль за деклараціями про доходи і майно в Україні (розділ VII Закону України «Про запобігання корупції», є занадто високим. Він приблизно дорівнює сумі доходу публічного службовця за 10 років. Це значна сума для публічних службовців, а тим більше для звичайних громадян. Встановлення такого мінімального порогу для визначення того, що є незаконним збагаченням, може сприяти формуванню хибного уявлення про допустимість певного рівня корупційної діяльності. Тому необхідно або вилучити мінімальний поріг вартості майна, походження якого неможливо пояснити і володіння яким вважається кримінальним правопорушенням – незаконним збагаченням, або встановити цей поріг на рівні не більше 5–10 НМДГ.

Вважаю таку рекомендацію неприйнятною, оскільки вона не враховує: 1) вказівку ст. 20 Конвенції ООН про-

ти корупції на значне збільшення активів державної посадової особи; 2) призначення ст. 368-2 КК як заборони, що розрахована не на конкретне корупційне зловживання й уособлює завершальний рубіж кримінально-правової протидії корупції; 3) обмеженість ресурсів правоохоронних органів і доцільність зосередження їхніх зусиль на тих фактах незаконного збагачення, який мають значний суспільний резонанс.

Як слушно зазначається в літературі, законодавче встановлення значного розміру незаконного збагачення дозволяє не витратити зусилля і засоби на факти дрібного незаконного збагачення та виключити ситуацію, коли правоохоронні органи звітуватимуть за допомогою викритих фактів незначних за розмірами незаконних збагачень [30, с. 235]. М.І. Хавронюк, називаючи закріпленій у чинній редакції ст. 368-2 КК підхід виправданим, пише, що значний розмір активів як предмета незаконного збагачення є дійсно значним – йдеться про зарплату державного службовця не за місяць, а за 10 (!) років, і таке обмеження сфери дії кримінального закону враховує обмежені можливості правоохоронної системи, яка не повинна розминуватись на дрібниці [31]. І ще один аргумент (на цей раз компаративістський) на користь недоцільності перегляду закріпленого в ст. 368-2 КК значного розміру активів: КК Литви, визнаючи самостійним злочинном незаконне збагачення, передбачає відповідальність для того, хто на праві власності має майно вартістю 19 тис. євро, знаючи або маючи можливість знати про те, що це майно не могло бути одержано на законних підставах [32, с. 133].

Вважаючи за необхідне диференціювати кримінальну відповідальність за незаконне збагачення з урахуванням не лише службового становища суб'єкта злочину, а і розмірів незаконного збагачення, О.І. Гузоватий пропонує в різних частинах ст. 368-2 КК передбачити відповідальність за набуття активів: у значному розмірі – якщо розмір (вартість) грошових коштів або іншого майна, а також доходів від них перевищує сто НМДГ, у великому розмірі – якщо розмір активів перевищує двісті НМДГ, в особливо великому розмірі – якщо розмір активів перевищує п'ятсот НМДГ [6, с. 95–96, 189, 195].

Не відкидаючи як таку ідею диференціації кримінальної відповідальності за незаконне збагачення залежно від вартості протиправно набутих активів, зауважу, що в кваліфікаційній роботі О.І. Гузоватого відсутнє бодай якесь обґрунтування запропонованих кількісних показників, які, таким чином, є довільними і, відповідно, не можуть слугувати приводом для предетворити дискусії. Якщо ж дослідник вирішив просто відтворити показники неправомірної вигоди, закріплені в примітці первісної редакції ст. 368-2 КК, то мушу нагадати, що в документах, пов'язаних зі становленням нового антикорупційного законодавства України, був відсутній навіть натяк на обґрунтування зазначених величин.

Задля справедливості відзначу, що кількісні параметри криміноутворювальних ознак складів злочинів, пов'язаних із корупцією, беруться «зі стелі» не лише в Україні. Так, С.В. Максимов, пропонуючи на виконання рекомендації ООН встановити в КК РФ відповідальність за незаконне збагачення – документально не підтверджене придбання майна (права на нього) у великому розмірі, чомусь визначив останній як суму, що дорівнює 30 млн. руб. (на момент висунення пропозиції це дорівнювало приблизно 1 млн. євро) [33, с. 64].

Обов'язковою ознакою предмета складу злочину, передбаченого ст. 368-2 КК, є те, що законність підстав набуття активів у власність не підтверджена доказами. Таке незвичне законодавче формулювання (а воно породжує чи не найбільше дискусій), на мою думку, не означає, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, задля уникнення обвинувачення її в незаконному збагаченні зобов'язана доводити факт

законності набуття нею певних активів. Принаймні таку позицію я намагався послідовно обстоювати в коментарі до ст. 368-2 КК [3, с. 262]. Шляхом обережного формулювання складу злочину «незаконне збагачення» можна усунути перешкоду у вигляді презумпції невинуватості. Для цього потрібно покласти на прокурора тягар доказування наявності певного майна, відсутності законних джерел доходів, які могли б пояснити походження майна, злочинний намір придбати згадане майно тощо [34, с. 66].

Навпаки, думку про покладання відповідного обов'язку на суб'єкта незаконного збагачення висловлено у висновку Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України на законопроект, згодом ухвалений як Закон від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції, а також в юридичній літературі. Наприклад, О.О. Книженко пише, що, виходячи з чинної редакції ст. 368-2 КК, можна стверджувати, що законодавець фактично поклав обов'язок доводити законність підстав набуття активів у власність на суб'єкта злочину [35, с. 113].

Зроблений О.О. Книженко наголос на фактичності покладання відповідного обов'язку певною перегрується з викладеною вище думкою Д.Г. Михайленка про намагання законодавця завуалювати в чинній редакції ст. 368-2 КК проблему тягара доказування та порушення права не свідчити проти себе, а також позицією окремих зарубіжних дослідників, які принципом, порушуваним складом злочину «незаконне збагачення», називають право не свідчити відносно себе та близьких осіб. Таке право вимагає від сторони обвинувачення довести свою правоту, навіть якщо обвинувачений вирішить не давати жодних показань і доказів протягом усього процесу. При незаконному збагаченні обвинувачений сам повинен надати докази, дати показання задля спростування підозри в набутті незаконно придбаних активів. Не даючи жодних пояснень та не спростовуючи підозри відносно себе, обвинувачений в незаконному збагаченні автоматично визнається винуватим, що врешті-решт є порушенням принципів кримінального судочинства [36].

Подібним чином розмірковує В.М. Трепак, який різко критично налаштований до чинної редакції розглядуваної кримінально-правової заборони. Стверджується, що законодавче визначення складу «незаконне збагачення», фактично примушує (зобов'язує) особу, стосовно якої висунуто звинувачення в незаконному збагаченні, давати свідчення (за наявності конституційного права не свідчити стосовно себе та близьких родичів), а також доводити законність своїх дій (за існування принципу презумпції невинуватості). Якщо вона цього не зробить, то її невідвратно чекає покарання [4]. Про узаконену чинною редакцією ст. 368-2 КК можливість безпідставного порушення прав людини веде мову і В.М. Киричко [37, с. 146–148].

Повторю, що, виходячи зі змісту нинішньої редакції ст. 368-2 КК, обов'язок доводити незаконність походження наявних у суб'єкта активів покладається на орган обвинувачення. Зроблений висновок впливає і з презумпції правомірності набуття права власності на майно, закріпленої в ч. 2 ст. 328 ЦК, а також зі ст. 92 КПК «Обов'язок доказування». Особа, яка підозрюється (обвинувачується) в незаконному збагаченні, не зобов'язана, проте має право надавати пояснення щодо джерел наявних у неї активів і законності їх походження. Особливо це має значення у випадках втрати правовстановлювальних документів на майно, смерті або зникнення осіб, які подарували чи на інших правових засадах передали майно особі, заяви останньої про знахідку майна тощо. У пояснювальній записці до законопроекту, згодом ухваленого як Закон від 24 квітня 2014 р. «Про Національне бюро антикорупційних розслідувань», слушно зазначається, що конструкція скла-

ду злочину «незаконне збагачення» не передбачає перекладення тягара доказування на обвинуваченого – орган державного обвинувачення повинен навести докази всіх елементів відповідного складу злочину (суб'єкт злочину; набуття у власність чи користування особою певних активів; законні джерела доходів цієї особи, наявність різниці між доходами, отриманим з таких джерел, та майном, яке знаходиться у власності чи користуванні особи, відсутність інших законних джерел, які можуть пояснити таку різницю, тощо).

Тому мені складно погодитись із В.М. Киричком, який законодавчий припис «законність підстав набуття активів у власність не підтверджена доказами» називає модифікацією конвенційного припису «які вона не може раціонально обґрунтувати». Разом з тим вчений правий, коли вказує на нетотожність понять «активи, законність підстав набуття яких не підтверджується доказами» та «незаконні активи» і на небезпеку інкримінування ст. 368-2 КК, зокрема, у випадку, коли особа на законних підставах набула активи у власність, а докази таких підстав з тих чи інших причин відсутні [37, с. 148–149]. До речі, свого часу М.І. Мельник висловлював подібну думку: сама по собі відсутність підтвердження законності походження доходів в жодному разі не свідчить про злочинне походження таких доходів [38, с. 26].

Презумпція невинуватості не виключає проведення різноманітних дій задля отримання доказів у кримінальному провадженні щодо незаконного збагачення. Поняття доказів, їх належності, допустимості, а також порядок збирання та оцінки закріплено в главі 4 КПК «Докази і доказування».

Одним із доказів у цьому разі може слугувати декларація, подана особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, визначеному Законом «Про запобігання корупції». Згідно з його ст. 50 перевірка декларації полягає в з'ясуванні достовірності задекларованих відомостей, точності оцінки задекларованих активів, перевірки на наявність конфлікту інтересів та ознак незаконного збагачення. Погоджуюсь з Д.Г. Михайленком, який, вказуючи на важливість таких компонентів, як декларування доходів і витрат, спеціальні перевірки зі встановлення справжнього майнового становища суб'єкта та його близьких родичів тощо, зазначає, що такий комплексний підхід істотно полегшує фіксацію корупції і притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення [21, с. 382].

Подання суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації, передбаченій Законом «Про запобігання корупції», або умисне неподання суб'єктом декларування зазначеної декларації має за наявності підстав кваліфікуватись за ст. 3661 КК. Інкримінування останньої не виключає кримінальної відповідальності за незаконне збагачення – за умови наявності у вчиненому всіх ознак складу злочину, передбаченого ст. 3682 КК.

У п. 6.2 Експертного висновку РЄ про фінансовий контроль за деклараціями про доходи і майно в Україні (розділ VII Закону України «Про запобігання корупції» з приводу, так би мовити, процесуальної значущості майнової декларації зазначається, що її наявність може полегшити державному обвинувачу завдання довести, що відповідач набув майно незаконно. Якщо, наприклад, загальна сума доходу, задекларована публічним службовцем протягом всього строку його перебування на посаді, становить лише 25 тис. євро, але слідчі виявили в його власності (готівкою та на банківських рахунках) 300 тис. євро, то це є переконливим доказом, що як мінімум стосовно 275 тис. євро немає «законних підстав» набуття в значенні ст. 368-2 КК.

У доктрині зустрічається пропозиція пов'язати наявність складу злочину «незаконне збагачення» до декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави

або місцевого самоврядування, надавши йому матеріально-правового значення, – фактично повернутись до підходу, втіленого в одній з попередніх редакцій ст. 368-2 КК. Так, О.С. Бондаренко називає нормативне формулювання значного розміру активів як предмета незаконного збагачення неоптимальним, зважаючи на варіативність рівня офіційних доходів суб'єктів цього злочину, а формулювання ст. 368-2 КК у редакції Закону від 14 жовтня 2014 р. «Про Національне антикорупційне бюро України» – наближеним до суспільних реалій. У зв'язку з цим в примітці ст. 368-2 КК запропоновано вказати на те, що активами в значному розмірі є вигоди, розмір (вартість) яких у два або більше рази перевищує розмір доходу, зазначеного в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за відповідний період, поданій особою у порядку, встановленому Законом «Про запобігання корупції» [39, с. 150–151].

Вище вже наводились аргументи на користь того, що розмір активів (предмет незаконного збагачення) має бути по-справжньому значним – як це, власне кажучи, і передбачено чинною редакцією ст. 368-2 КК. Висловлю також сумнів у доречності визначення параметрів предмета незаконного збагачення як злочину (майна нелегітимного) за допомогою звернення до розміру офіційних (легальних) доходів, відображених у декларації уповноваженої особи. Постає і питання, чи не суперечитиме ст. 368-2 КК, яка не буде встановлювати однакового (єдиного) розміру активів як предмета кримінально караного збагачення, принципу рівності осіб перед законом.

Цілком очевидно, що положення ч. 1 ст. 368-2 КК про не підтвердження доказами законності підстав набуття відповідною особою активів у власність є складним для сприйняття, неоднозначним і, як наслідок, спроможним викликати суперечливі тлумачення. Показовою в цьому сенсі є позиція вже згаданого В.М. Трепака. Серед іншого, він указує на незвичність чинної редакції ст. 368-2 КК, яка всупереч своїй назві («Незаконне збагачення») вимагає від органу обвинувачення доводити законність активів відповідного суб'єкта. При конструюванні диспозиції ч. 1 ст. 368-2 КК кримінально-процесуальне положення щодо доказів штучно переведено в ранг кримінально-правового (матеріального). Звідси усі ці виверти про «доведення незаконності через доведення законності». З метою усунення цієї вади незаконне збагачення пропонується визначити в КК як «незаконне набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність активів у значному розмірі...» [4].

Погоджуючись з думкою про незвичність (щоб не сказати – парадоксальність) існуючого законодавчого визначення незаконного збагачення і нагальну потребу його вдосконалення, водночас зауважу, що і формулювання, запропоноване В.М. Трепаком, навряд чи може розраховувати на однозначне схвалення. Адже воно не вирішує існуючі проблеми, пов'язані з колом предикатних (щодо незаконного збагачення) діянь і, як і чинна редакція ст. 368-2 КК, не наголошує на винятково корупційній складовій досліджуваного посягання. І це не єдина претензія, яку можна адресувати В.М. Трепаку за його визначення. Особисто я прагну до конструктивної критики законодавця.

О.П. Денга зазначає, що суб'єкт злочину «незаконне збагачення» зазвичай намагатиметься довести наявність законних підстав набуття активів за допомогою сфабрикованих показань; ймовірно, будуть використовуватись і сфабриковані документи. Тому показання свідків не будуть вважатись належними доказами через їхню недостовірність, але вони відіграватимуть допоміжну роль чи оцінюватимуться в зв'язку з іншими доказами [40, с. 123, 125]. Проте, зі ст. 85 КПК «Належність доказів» і ст. 94 КПК «Оцінка доказів» така категоричність, в основу якої, вочевидь, покладено переконаність у тому, що обвинувачений у незаконному збагаченні завжди буде брехати, не впли-

ває. Крім цього, не зрозуміло, чому показання свідків мають визнаватись неналежним доказом, якщо вважати, що схильним до введення в оману є обвинувачений.

Вже зі сказаного стає очевидною небезпека обвинувального ухилу при застосуванні ст. 368-2 КК. Про таку небезпеку, до речі, цілком слушно пише В.М. Трепак, вказуючи і на існування на практиці спрощеного підходу правоохоронних органів до доведення вини підозрюваних у вчиненні незаконного збагачення, коли до уваги не беруться до уваги всі можливі законні доходи особи (останні можуть і не відображатись в базах даних ДФС та інших органів) та ігнорується можливість мати родинні заощадження [4]. Але якщо обставини відповідного кримінального провадження усупереч вимогам КПК досліджуються органом обвинувачення не всебічно, неповно або упереджено, то хіба в цьому винен матеріальний кримінальний закон?

Дискутуючи з В.М. Трепаком, М.І. Хавронюк справедливо наголошує на неприпустимості випадків такого застосування ст. 368-2 КК, коли орган досудового розслідування замість доведення усіх ознак складу злочину «незаконне збагачення» обмежується доведенням лише двох з них – суб'єкта і наявності активів у значному розмірі. Із ст. 368-2 КК випливає, що, якщо в тісі чи іншої особи-функціонера попередньо встановлено спосіб життя, який не відповідає її офіційним доходам, то слідчий повинен з'ясувати наявність активів й усі можливі версії їхнього законного набуття, перевіряючи різні бази даних, вивчивши усі раніше подані декларації чиновника тощо. Підсудний може надати слідству і суду свої пояснення або не надавати їх; у другому випадку сама по собі відмова надати докази законності набуття активів ще не може розглядатись як факт відсутності таких доказів. Але, наприклад, якщо чиновник виграв в лотерею, але не хоче в цьому зізнатись (щоб не нести відповідальність за ухилення від сплати податків), то це його вибір, і він повинен знати про його наслідки [31].

Взагалі з питання, чия сторона – обвинувачення або захисту – перебуває в кращому становищі за чинної редакції ст. 368-2 КК, можна сперечатись (теоретизувати) довго. Думаю, що практика відповідних судових розглядів уже найближчим часом допоможе дати відповідь на це питання. Поки що (на протигагу згаданому обвинувальному ухилу) можна висунути тезу про надзвичайну складність спростування всіх захисних версій підозрюваного в незаконному збагаченні. «Законність походження значних майнових активів, які не відповідають легальному доходу службової особи, при надзвичайно високій латентності корупційних злочинів набагато простіше підтвердити особі, яка обвинувачується в корупції, ніж обвинуваченню довести незаконний спосіб одержання таких активів» [21, с. 371].

Якщо пояснення підозрюваного стосовно джерел походження його активів органу обвинувачення спростувати не вдасться, то обвинувачення має бути визнане таким, що базується на припущеннях. А згідно з ч. 2 ст. 17 КПК особа має бути виправданою, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом.

У пояснювальній записці до законопроекту від 4 лютого 2016 р. (реєстр. № 4025) «Про внесення змін до статті 368-2 Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення» щодо узгодження із Конвенцією ООН проти корупції та Конституцією України» можна прочитати, що в ст. 20 Конвенції ООН проти корупції порівняно з чинною редакцією ст. 368-2 КК встановлено менш суворі вимоги – слід лише раціонально обґрунтувати законність доходів, а не довести її. Наприклад, особа зберігала чеки, договори тощо, проте вони згоріли, і докази набуття доходів вже відсутні; за чинним КК така особа буде притягнута до кримінальної відповідальності за незаконне збагачення. Раніше подібну точку зору висловив Д.Г. Михайленко: ст. 368-2 КК встановлює необхідність для обвинуваченого підтвер-

джувати законність набуття своїх активів виключно доказами, що ставить його в значно жорсткіші рамки, ніж це передбачено ст. 20 Конвенції ООН проти корупції, за якою достатнім є раціонально обґрунтувати суттєве збільшення активів без обов'язкового підтвердження цього доказами [21, с. 368; 22, с. 100–101].

Таке протиставлення понять «обґрунтування» і «доказування» з погляду кримінальної відповідальності за незаконне збагачення вважаю дещо надуманим (штучним), оскільки фактично йдеться про одне і те ж. Зокрема, хіба показання особи про втрату відповідних документів не повинні визнаватися доказом, який (зрозуміло, поряд з іншими доказами) підлягає оцінці? Хіба за допомогою показань свідків та інших доказів не можуть бути встановлені факти здійснюваного добровільно відшкодування відповідному суб'єкту моральної шкоди або вчинення правочинів – навіть тих із них, що не зареєстровані у встановленому порядку або стали джерелом неоподатковуваних доходів?

Вказівка в ч. 1 ст. 368-2 КК на докази видається прийнятною навіть з огляду на те, що віднесення фактичних даних до доказів є прерогативою органу обвинувачення, а не суб'єкта злочину [26, с. 157]. Як слушно зазначається в літературі, розумні межі обвинувачення в незаконному збагаченні полягають в достатній процесуальній доведеності невідповідності ринкової вартості активів рівню заробітної плати та іншим офіційним доказам. З цією метою треба застосовувати традиційні методи правоохоронної діяльності щодо доказування зазначеної невідповідності (пошук свідків, вивчення фінансових документів і правочинів, відслідковування операцій з майном тощо) [29, с. 803].

На думку А.В. Савченка, конструкція «законність підстав набуття яких не підтверджено доказами» означає ситуацію, за якої в межах якогось провадження (кримінального, цивільного, господарського, адміністративного тощо) наявні відповідні фактичні дані, що не підтверджують легітимність засад (приводів) одержання суб'єктом грошових коштів або іншого майна, а також доходів від них [41, с. 129–130]. Видається, однак, що стандарт доказування в цьому разі може бути лише один – кримінально-процесуальний. У ст. 368-2 КК маються на увазі докази в кримінальному провадженні, здійснюваному за цією статтею КК, і відповідна вказівка передусім спрямована на правозастосувача, на якого, як вже неодноразово зазначалось, покладено тягар доказування. Правий О.П. Денег, який пише, що із зовнішнього боку спостерігається правомірність належності майна суб'єкту незаконного збагачення, однак насправді (змістовно) законні підстави для здійснення оформлення права власності відсутні, що і підлягає встановленню в результаті кримінально-процесуальних дій [40, с. 113].

Не дивлячись на викладені міркування (у тому числі про неприпустимість оцінки якості КК виключно під кутом труднощів, пов'язаних з його застосуванням), визнаю, що проблема легального позначення предмета незаконного збагачення існує. Вирішувати її вважаю за доцільне шляхом заміни вказівки на непідтвердження доказами законності підстав набуття активів іншим зворотом, не таким громіздким, зрозумілішим і, головне, узгодженим із природою матеріального кримінального права. Один із прийнятних для обговорення варіантів – визначення незаконного збагачення як придбання відповідною особою майна, а так само збільшення цього майна, що значно перевищує законні доходи особи, якщо ці дії вчинено без встановлених законом, іншим правовим актом або правочиним підстав [9, с. 186–187].

Як і у випадку з відмиванням «брудного» майна, щодо незаконного збагачення існує предикатний злочин (як правило, корупційний), однак орган обвинувачення не зобов'язаний його доказувати [34, с. 65]. З урахуванням

чинної редакції ст. 3682 КК незаконне збагачення є підставою розглядати (хоч і не повністю) як прояв вторинної злочинної діяльності. Відмінності останньої від причетності до злочину є, зокрема, такими: 1) вторинне злочинне діяння, як і причетність, не є співучастю, але не виключає її; 2) суб'єктом вторинного злочину може бути особа, яка брала участь у вчиненні предикатного злочину, а також інша особа (перша ситуація неможлива при причетності до злочину); 3) при причетності завжди має місце збіг кількох осіб при вчиненні відповідних злочинів, а для вторинного злочину це не є правилом – вчинення вторинного злочину можливе тією ж особою, яка брала участь в предикатному злочині (що і має місце при незаконному збагаченні).

На думку О.І. Гузоватого, злочин, передбачений ст. 366-1 КК, є предикатним щодо злочину, караного за ст. 368-2 КК: перший передусім встановленню фактів незаконного збагачення [6, с. 158, 180]. Не виключаючи кваліфікацію скоєного належним суб'єктом за сукупністю злочинів, передбачених ст. 366-1 і ст. 368-2 КК (про це йшлося вище), волів би не називати декларування недостовірної інформації предикатним злочином щодо незаконного збагачення. Предикатними в цьому разі, мабуть, варто називати діяння, які стали джерелом безпідставного (незаконного) набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у значному розмірі. Декларування недостовірної інформації не перебуває з незаконним збагаченням у вказаному співвідношенні. До того ж вчинення декларування недостовірної інформації не передусім в часі незаконному збагаченню (заввичай має місце зворотна ситуація).

У літературі висловлено думку про те, що «самозбагачення» не може кваліфікуватись за ст. 368-2 КК, оскільки в цьому разі в діях службової особи наявний склад іншого злочину (наприклад, розкрадання майна шляхом зловживання службовим становищем) [35, с. 115]. На мій погляд, законодавчий зворот «набуття особою ... у власність активів» не перешкоджає оцінці випадків так званого самозбагачення як злочину – незаконного збагачення. Інша річ, що ст. 368-2 КК наголошує не на конкретних зловживаннях особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, які (зловживання) потягли за собою незаконне збагачення такої особи (зокрема, це можуть бути злочини, передбачені статтями 191, 364, 368 КК), а на відсутності законних (а точніше таких, що ґрунтуються на належних і допустимих доказах) підстав для значного поліпшення майнового становища цієї особи. Мається на увазі те, що майно не отримане особою як оплата за наукову, педагогічну або творчу діяльність, не виграє, не успадковане, не отримане як подарунок, не накопичене за рахунок легальних доходів минулих років тощо. Як слушно зазначає В.І. Осадчий, якщо встановлено, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, незаконно набула активи в значному розмірі, і немає даних про те, що вона вчинила конкретний злочин (корупційний, проти власності тощо), то в діях цієї особи вбачається склад злочину «незаконне збагачення». Доказувати за таких обставин слід лише невідповідність набутих особою активів тим офіційним доходам, які особа отримувала (наприклад, зарплата, спадщина, виграші) [42, с. 69].

Вважаю, що кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених, з одного боку, зокрема, статтями 191, 364, 368 КК, а, з іншого, ст. 368-2 КК, можлива лише в тому разі, коли майно, яким особа заволоділа унаслідок вчинення предикатного злочину, не збігається з активами як предметом незаконного збагачення. Одну із ситуацій, коли постановка питання про сукупність злочинів цілком доречно, змоделивав М.І. Хавронюк у відгуку офіційного опонента на кандидатську дисертацію М.В. Кочерова «Відповідальність за незаконне збагачення (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»: під час обшуку в житлі

службової особи, підозрюваної в одержанні неправомірної вигоди в розмірі 10 тис. доларів США, знайдено ще 100 тис. доларів США невідомого походження чи, наприклад, картини відомих художників, стосовно яких службова особа пояснив, що знайшла їх на дорозі.

В іншому разі кваліфікація за вказаною сукупністю означає порушення принципу *non bis in idem* (ч. 1 ст. 61 Конституції Україною, ч. 3 ст. 2 КК) та суперечить основній ідеї виокремлення досліджуваної кримінально-правової заборони. Вважаю, що сприйняття пропонованого варіанту тлумачення кримінального закону дозволяє спростувати висловлення В.М. Трепака про те, що «відповідальність за незаконне збагачення є додатковою (фактично – повторною) відповідальністю за діяння, яке стало джерелом такого збагачення» [4].

Ст. 368-2 КК сформульована таким чином, що предикатним стосовно незаконного збагачення може виступити будь-який корисливий (не обов'язково корупційний) злочин, вчинений особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Наприклад, це може бути не лише заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК), віднесене до числа корупційних злочинів (примітка ст. 45 КК), а і будь-який інший корисливий злочин проти власності, злочин у сфері господарської діяльності (скажімо, зайняття гральним бізнесом, контрабанда) тощо.

Більше того: використаний у ч. 1 ст. 368-2 КК зворот «законність підстав набуття яких не підтверджено доказами» не виключає того, що предикатними стосовно незаконного збагачення можуть визнаватись відмінні від злочинів правопорушення. Порівняно зі мною М.І. Хавронюк тлумачить диспозицію ч. 1 ст. 368-2 КК ще ширше, стверджуючи, що способом незаконного збагачення може бути і не злочин, а цивільно-правовий делікт, господарське чи податкове правопорушення і навіть зловживання власним правом чи інше діяння, яке не є правопорушенням [31]. І це при тому, що «половина працюючого населення мала і має на сьогодні неофіційні доходи (у державі, де частка тіньової економіки перевищує 50%, інакше априорі бути не може)» [4].

В аспекті з'ясування кола діянь, предикатних щодо незаконного збагачення, викликають інтерес дані, наведені О.І. Гузоватим за результатами опитування правоохоронців: 20 % із числа респондентів вказали, що незаконне збагачення є наслідком вчинення лише корупційних діянь (адміністративних правопорушень та злочинів); 21% – що незаконне збагачення є наслідком вчинення тільки корупційних злочинів; 13 % – що незаконне збагачення є наслідком вчинення інших злочинів, крім корупційних; 46% – що незаконне збагачення може бути наслідком як інших суспільно небезпечних діянь, так і корупційних злочинів [6, с. 19]. Як бачимо, правоохоронці, на відміну від М.І. Хавронюка, не схильні до включення в число предикатних тих діянь, які не є правопорушеннями. Водночас спектр думок практиків підтверджує недотримання принципу правової визначності при конструюванні чинної редакції ст. 368-2 КК

Отже, результати її тлумачення (не телеологічного, а граматичного і системного) не дозволяють повністю погодитись з О.П. Денегою, який характеризує незаконне збагачення як корупційний злочин; останній пропонується вбачати за відсутності підстав для кваліфікації діянь, описаних у ст. 368-2 КК, за ознаками інших корупційних злочинів [40, с. 78, 111–112]. Думаю, що згаданий автор видає бажане за дійсне. Натомість має рацію Д.Г. Михайленко, який не виключає застосування ст. 368-2 КК у випадку збагачення особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, внаслідок вчинення не корупційного, але корисливого злочину при тому, що кримінально-правова норма про незаконне збагачення призначена для боротьби з корупцією [22, с. 101].

Підставою для застосування первісної редакції ст. 368-2 КК М.В. Кочеров вважав, зокрема, ті випадки, коли службова особа порушує обмеження щодо суміщення та сумісництва з іншими видами діяльності [5, с. 11, 15]. Заперечуючи правильність такої думки, Н.М. Яриш писала, що отримані в цьому разі гроші є заробленими, втілюють людську працю, а тому не можуть вважатися неправомірною вигодою. «Неправомірним є факт суміщення, а не одержання вигоди» [43, с. 175].

На сьогодні ситуація з кримінально-правовою оцінкою такої поведінки є іншою. Якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула у власність грошові кошти чи інше майно у значному розмірі внаслідок порушення встановлених законодавством обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, то це не виключає кваліфікацію дій такої особи за чинною редакцією ст. 368-2 КК. Адже підстави набуття у власність активів у вигляді плати (винагороди) за певну діяльність, які мають місце в цій ситуації, навряд чи можуть розглядатись як законні (що і має бути підтверджено доказами).

Очевидно, такий саме висновок буде доречним і стосовно, наприклад, такого правопорушення, як приховання від оподаткування договору оренди житла, але причому тут боротьба з корупцією? Я розумію, що ймовірність подібних ситуацій у контексті інкримінування ст. 368-2 КК є (повинна бути) мінімальною з урахуванням законодавчого визначення суб'єкта незаконного збагачення, але уточнювати описання предмета досліджуваного злочину все ж потрібно. Переконалий у тому, що поширення дії оновленої в 2015 р. ст. 368-2 КК на активи, отримані з порушенням норм інших (крім КК) галузей законодавства, не обумовлене суспільною небезпекою вчиненого, означає соціально необґрунтоване (або щонайменше не до кінця продумане) розширення меж кримінальної відповідальності за незаконне збагачення за рахунок охоплення кримінально-правовою репресією дій, які традиційно регулюються цивільним або адміністративним законодавством. *De lege lata* я надав правозастосувачу таку рекомендацію: якщо активи в значному розмірі набуто особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність незаконним, проте не злочинним шляхом, то кримінально-правова оцінка вчиненого може даватись з використанням ч. 2 ст. 11 КК (норма про малозначність) [3, с. 264]. Проте, чи буде така рекомендація сприйнята на практиці?

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 368-2 КК, характеризується вчиненням таких діянь: 1) набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у власність; 2) передача цією особою активів будь-якій іншій особі.

Набуття активів у власність означає вчинення в минулому діяння, за допомогою якого особа дістала можливість володіти, користуватись і розпоряджатись певними активами. Відповідно до ст. 328 ЦК право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, в тому числі з правочинів. У цивілістиці існують різні класифікації підстав набуття права власності. Зокрема, ці підстави поділяються на первісні (новостворене майно, переробка речі, привласнення загальнодоступних дарів природи, знахідка, скарб, набувальна давність тощо) і похідні (правочини, спадкування).

З погляду застосування ст. 368-2 КК набуття може бути як одноразовим, так і отримувати вигляд сумарного накопичення активів (у цьому разі є підстави говорити про вчинення продовжуваного злочину). Термін «набувати» означає ставати власником кого-, чого-небудь, діставати, здобувати кого-, що-небудь тощо [44, с. 702] і не виключає подальших видозмін набутих активів. Тому складно погодитись з висловленою в літературі думкою про відсутність кримінально караного набуття активів, якщо

належний суб'єкт один вид активів переводить в інший (наприклад, купує за набуті кошти інше майно), і про зумовлену цією обставиною перевагу терміну «одержання» [35, с. 114–115].

Разом з тим зверну увагу на те, що використаний у ч. 1 ст. 368-2 КК зворот «набуття особою... у власність активів...» унеможливило інкримінування цієї кримінально-правової норми у випадках, коли особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не накопичила (збільшила) свої статки, а незаконно позбавилась майнових витрат (наприклад, вона чи близька їй особа безоплатно або за «символічною» ціною отримала різноманітні послуги – медичні, освітні, туристичні, розважальні, юридичні, ремонтні, транспортні тощо). А.В. Савченко та В.І. Осадчий також виключають застосування ст. 368-2 КК у випадку, якщо особа збагачується за рахунок чогось іншого, а не грошових коштів, іншого майна або доходів від майна, наприклад, за рахунок послуг [41, с. 130; 42, с. 64]. Водночас треба мати на увазі, що якщо законність підстав набуття у власність коштів, за допомогою яких особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, сплачено послуги, не підтверджено доказами, то вчинене може розглядатись як незаконне збагачення.

Цікаво, що формулювання «одержання... неправомірної вигоди...», використане в першій редакції ст. 368-2 КК, дозволяло охоплювати згадану неправомірну поведінку належного суб'єкта, що наводить на думку про доречність використання такого (подібного) формулювання у вдосконаленій ст. 368-2 КК. Крім іншого, це дозволило б усунути ґрунт для продемонстрованої вище дискусії, пов'язаної з позначенням предмета незаконного збагачення як активів, законність походження яких не підтверджується доказами.

Подібним чином розмірковує Д.Г. Михайленко, на погляд якого розквішаний спосіб життя публічної службової особи, який не пов'язаний з приростом її майна, проте виражається в отриманні нею (на свою користь або користь близьких) послуг, переваг, пільг, інших вигод, за які особа не сплачує коштів або сплачує явно нееквівалентну ціну, не може бути підставою для застосування норми КК про відповідальність за незаконне збагачення. У зв'язку з цим дослідник пропонує використати в ст. 368-2 КК (за прикладом інших норм КК про корупційні злочини) термін «неправомірна вигода», що дозволить поширити дію аналізованої кримінально-правової заборони на випадки отримання чи користування відповідним суб'єктом будь-якими майновими благами [45, с. 263–264].

О.І. Гузоватим висловлено думку про те, що особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, можуть користуватися активами або фактично володіти ними, посилаючись на те, що ці активи належать на праві власності подружжю чи близьким родичам. Це унеможливило застосування норми КК про незаконне збагачення в чинній її редакції як універсального кримінально-правовою засобу в протидії корупції. Для вирішення проблеми пропонується криміналізувати як форму прояву незаконного збагачення «набуття цих активів у володіння чи користування у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами» [6, с. 108, 117, 186].

Вище вже вказувалось на невдачі формулювання «набуття активів... законність підстав набуття яких не підтверджено доказами», однак мова зараз йде про інше. При застосуванні ст. 368-2 КК слід враховувати, що майно, набуто подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності (ч. 1 ст. 60 СК). Звідси випливає, що предметом незаконного збагачення має визнаватись і те майно, яке перебуває в спільній сумісній власності подружжя, в тому числі у випадку, якщо право власності на майно зареєстровано за чолові-

ком або дружиною особи, яка уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Водночас з урахуванням ч. 2 ст. 97 СК на підставі шлюбного договору майно, набуто подружжям за час шлюбу, може вважатись таким, що належить на праві особистої приватної власності одному з подружжя. Відповідно, в такій ситуації відсутнє передбачене ч. 1 ст. 368-2 КК набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів у власність (а отже, в цій частині О.І. Гузоватий має рацію), проте, на мою думку, можуть вбачатись ознаки такого альтернативного кримінально караного діяння, як передача належним суб'єктом активів іншій особі, якою виступає один із подружжя (казане стосується і випадків передачі активів іншим особам, включаючи близьких родичів). Так що вести мову про прогалину в кримінальному законі і в цьому разі, вочевидь, не доводиться.

Взагалі з погляду кваліфікації вчиненого за ст. 368-2 КК не має значення, кому на праві власності належать активи, законність набуття яких є сумнівною і не підтверджується доказами; важливим є інше – те, що саме незаконна поведінка особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стала джерелом незаконного збагачення цієї особи або її оточення. Для того ж, щоб усунути сумніви, пов'язані з інкримінуванням ст. 368-2 КК у випадках належності активів на праві власності іншим особам, треба не загромаджувати текст цієї кримінально-правової заборони вказівкою на набуття активів не лише у власність, а і у володіння чи користування, а рухатись у протилежному напрямі, спрощуючи редакцію ст. 368-2 КК. Вказівка в ній на набуття активів у власність, не відображаючи суть кримінально караного збагачення і здатна певною мірою заплутати правозастосувача, з погляду цивілістики видається некоректною, а тому має розглядатись як умовна, а *de lege ferenda* – підлягає виключенню. Адже з урахуванням ст. 328 ЦК, згідно з якою право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, вести мову про те, що внаслідок вчинення злочину особа набула певне майно у власність, недоречно.

Продовжуючи аналіз чинної редакції ст. 368-2 КК, зауважу, що законодавче виділення такої форми об'єктивної сторони незаконного збагачення, як передача активів іншій особі, суперечить ст. 20 Конвенції ООН проти корупції та є сумнівним. Адже якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула у власність певні активи, то злочин є закінченим, і вже не має значення, як вона розпорядилася цими активами – залишила їх собі чи передала іншим особам. Тим більше, що за змістом ст. 368-2 КК передача активів іншій особі як форма об'єктивної сторони може бути інкримінована особі, уповноваженій на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, лише з одночасним інкримінуванням їй набуття відповідних активів. Виокремлення передачі активів іншим особам, вочевидь, не було б позбавлене сенсу, якби суб'єктом такої передачі визнався не набувач, а надавач активів.

Передбачена ст. 368-2 КК передача активів іншій особі може мати на меті приховати від державних органів або громадськості факт незаконного набуття активів особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Тому за наявності підстав така дія потребує додаткової кваліфікації за ст. 209 КК як відмивання «брудних» доходів. Хоч я і не погоджуюсь з пропонуванням В.М. Бурлаковим ототожненням незаконного збагачення і відмивання і, відповідно, з тим, що теоретичну модель кримінально-правової норми про незаконне збагачення доцільно конструювати, використовуючи як прототип кримінально-правову норму про відмивання [27, с. 16], вважаю, що згаданий автор має рацію, коли пише, що незаконне збагачення може здійснюватись шляхом надання правомірного вигляду володінню, користу-

ванню або розпорядженню майном, вартість якого перевищує законні доходи, з використанням цивільно-правових інструментів (найчастіше правочинів).

Ст. 368-2 КК сформульована таким чином, що карана за нею передача активів має місце лише в тому разі, коли особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, після одержання нею активів передає їх іншим особам (вчиняючи правочин або надаючи майно для його вчинення). На те, що з погляду кваліфікації за ст. 368-2 КК активи повинні пройти «через руки» суб'єкта злочину, вказує використання звороту «передача нею...». Відповідно, передачі предмета незаконного збагачення не вбачається у випадках, коли: 1) активи напряму (безпосередньо) надано іншій особі з відома того, хто уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (тобто за проханням чи згодою уповноваженої особи здійснюється своєрідне переадресування активів); 2) особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, була проінформована про надання активів іншій особі і не вжила заходів до їх повернення надавачу.

Наведена вище наукова позиція, яка ґрунтується не тільки на семантичному значенні слова «передавати», а і на презумпції невинуватості [5, с. 11; 6, с. 114, 115; 41, с. 131] та у правильності якої переконали і сьогодні, була викладена мною у первісно написаному коментарі до ст. 368-2 КК, однак зазнала змін у процесі редагування відповідної колективної праці. Як її редактор М.І. Хавронюк наполіг на тому, що більш прийнятним для потреб боротьби з корупційною злочинністю є інше (поширювальне) тлумачення кримінального закону: «Використання законодавчого звороту «передача нею...» вказує на те, що з погляду кваліфікації за ст. 368-2 КК активи повинні, хоча не обов'язково фізично, пройти «через руки» суб'єкта злочину. Іншими словами, суб'єкт повинен усвідомлювати той факт, що активи з його відома чи згоди передано іншій особі. Відповідно, передача предмета незаконного збагачення матиме місце, коли: 1) активи напряму (безпосередньо) надано іншій особі з відома (прохання чи згоди) особи-функціонера (своєрідне «переадресування активів»); 2) особа-функціонер поінформована про надання активів іншій особі і не вжила заходів до їх повернення надавачу» [3, с. 265].

Раніше подібну точку зору висловив В.І. Тютюгін. Так, коментуючи первісну редакцію ст. 368-2 КК, дослідник писав, що під передачею неправомірної вигоди іншій особі слід розуміти не тільки ситуації, коли таку вигоду спочатку одержує службова особа особисто і лише потім передає іншій особі, а й випадки, коли вона безпосередньо їх не одержує, а одразу ж надає іншій особі, тобто наділяє її такою вигодою. Таке тлумачення закону засноване на тому, що деякі різновиди неправомірної вигоди (наприклад, пільги з оплати житлово-комунальних послуг, право безоплатного проїзду в транспорті) не можна спочатку отримати особисто, а потім передати іншим особам [46, с. 824].

Д.Г. Михайленко з цього приводу слушно зауважує, що така форма об'єктивної сторони незаконного збагачення, як передача уповноваженою особою активів іншим особам, означає вчинення дії саме спеціальним суб'єктом (а не іншою особою) щодо вилучення активів зі своїх фондів з наступною передачею іншим особам. Так, певні послуги не можна отримати, а потім передати іншим особам, однак це не означає, що КК закріплює відповідні діяння як злочинні, а застосування КК за аналогією заборонено. До того ж отримання послуг майнового характеру навіть за значної їхньої вартості не може утворювати склад злочину «незаконне збагачення», оскільки в ст. 368-2 КК не сьогодні говориться про передачу активів, а послуги активами не визнаються [45, с. 261–263].

Вважаю, що позначену проблему треба вирішувати шляхом вдосконалення КК, а не його поширювального

(навіть з благородною метою) тлумачення. Для охоплення складом злочину «незаконне збагачення» випадків, коли активи на підставі відповідної домовленості надаються іншій особі, оминаючи того, хто уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, поліпшена ст. 368-2 КК могла б містити безпосередню вказівку на одержання активів (варіант – неправомірної вигоди) іншою особою з відома (згоди) особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (суб'єктом незаконного збагачення і в цьому разі визнавалася б тільки уповноважена особа).

Співзвучними викладеним є міркування Д.Г. Михайленка. Науковець виступає за запровадження (в межах норми КК про незаконне збагачення) відповідальності публічного службовця за суттєве збільшення майнових активів та інших благ членами його сім'ї, яке не відповідає їхнім легальним доходам і доходам службовця та не може бути раціонально обґрунтоване службовцем або членами його сім'ї, а також за подібне збільшення активів іншими особами, якщо службовець зберігає контроль за цими активами. Таких членів сім'ї та інших осіб пропонується визнавати пособниками незаконного збагачення, виконавцем якого і надалі вважатиметься публічний службовець (уповноважена особа). Одна з вад чинної редакції ст. 368-2 КК вбачається у виключенні з кола суб'єктів, значне необґрунтоване збільшення активів яких утворюватиме склад незаконного збагачення, близьких осіб публічного службовця [22, с. 100; 45, с. 263–264, 270, 274–275].

На сьогодні особа, якій той, хто уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передає активи, суб'єктом незаконного збагачення не визнається незалежно від того, чи знала така особа про характер (походження) переданих їй активів. Адже про одержання (прийняття) активів вказано особою в чинній редакції ст. 368-2 КК не говориться. Якщо ця особа заздалегідь пообіцяла тому, хто уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, одержати (прийняти) активи від неї, та одержала їх, то її дії не можуть кваліфікуватись за ст. 198 КК, оскільки вказана домовленість виключає кримінально-правову оцінку вчиненого як причетності до злочину. К.П. Задюка слушно зазначає, що аналізовані дії не можуть кваліфікуватись і за ч. 5 ст. 27, ст. 368-2 КК як пособництво (а саме як заздалегідь обіцяне придбання предметів, здобутих злочинним шляхом) незаконному збагаченню, оскільки передача активів фізично неможлива без зустрічної дії – одержання (прийняття) активів [47, с. 59–60]. Тому не можна погодитись з пропонуваною М.В. Кочеровим (стосовно первісної редакції ст. 368-2 КК) оцінкою як пособництва незаконному збагаченню службової особи дій її близьких родичів, яким передається неправомірні вигода, навіть якщо вони заздалегідь погоджувались на таку передачу, переслідуючи мету приховування одержання неправомірної вигоди службовою особою [5, с. 13].

У відгуку офіційного опонента на дисертацію О.І. Гузоватого «Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення (порівняльне дослідження)» В.А. Мисливий зауважує, що чинна редакція ст. 368-2 КК створює передумови для ухилення від відповідальності тих осіб, які без законних на те підстав збільшують активи інших осіб з відома службової особи. У зв'язку з цим ставиться питання про доцільність уточнення ст. 368-2 КК з тим, щоб визнавати злочином також передачу активів будь-якій іншій особі (варіант – третій особі), здійснювану іншою особою за згодою того, хто уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Однак за такого варіанту вдосконалення КК диспозицією її ст. 368-2 не охоплюватиметься поведінка особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка дала згоду на передачу активів іншим особам та яка за логікою речей і повинна визнава-

тись суб'єктом незаконного збагачення. Натомість таким суб'єктом чомусь буде виступати той, хто сам незаконно не збагачується, а шляхом передачі активів лише сприяє незаконному збагаченню особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (а точніше оточення такої особи).

Суб'єкт незаконного збагачення є спеціальним. Особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, згідно з ч. 1 примітки ст. 368-2 КК визнаються особи, зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону «Про запобігання корупції». Такий підхід узгоджується зі ст. 2 Конвенції ООН проти корупції, яка визначає поняття державної посадової особи, вказівка на яку міститься в ст. 20 «Незаконне збагачення» цієї Конвенції.

Відповідно, поняттям «особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» не охоплюються ті, хто з погляду антикорупційного законодавства привіюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону «Про запобігання корупції» це – посадові особи юридичних осіб публічного права, особи, які надають публічні послуги, представники громадських об'єднань, наукових установ, навчальних закладів, експертів відповідної кваліфікації, які входять до складу конкурсних комісій, утворених відповідно до Закону «Про державну службу». Частково такі «привіюванні» особи згідно з ч. 1 примітки ст. 364 КК, в якій згадується і ст. 368-2 КК, визнаються «публічними» службовими особами, коло яких є ширшим за коло осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Показану неузгодженість у законодавчих визначеннях суб'єктів службових злочинів можна усунути так, як це пропонує В.І. Осадчий [42, с. 36], виключивши з ч. 1 примітки ст. 364 КК вказівку на ст. 368-2 КК (остання містить визначення «свого» суб'єкта злочину).

У висновку Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України на законопроект, згодом ухвалений як Закон від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції», відзначається, що текст ст. 368-2 КК є непослідовним у частині використання терміну «особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», який у частинах 2 і 3 цієї статті вже не використовується. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку пропозиція термін «службова особа» в ч. 2 і ч. 3 ст. 368-2 КК замінити терміном «особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [40, с. 152].

На відміну від В.А. Мисливого, який підтримав пропозицію О.І. Гузоватого криміналізувати незаконне збагачення службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми та особи, яка надає публічні послуги [6, с. 182, 187, 199], вважаю, що відображений у чинній редакції ст. 368-2 КК підхід із питання про коло осіб, спроможних нести відповідальність за незаконне збагачення, є виваженим і перегляду не потребує. Згадана пропозиція О.І. Гузоватого не лише суперечить ст. 20 Конвенції ООН проти корупції (для чого в черговий раз виконувати міжнародно-правові рекомендації «з запасом»?), а і не знайшла в його кваліфікаційній роботі належного обґрунтування з використанням вироблених доктринами принципів криміналізації.

Зі ст. 368-2 КК випливає, що особа може бути притягнута до відповідальності цією статтею КК, якщо буде доведено, що відповідні активи набуті в період наявності в неї ознак спеціального суб'єкта [40, с. 136]. З метою усунення прогалини в кримінально-правовій охороні суспільних відносин О.І. Гузоватий пропонує криміналізувати діяння, передбачені ст. 368-2 КК, вчинені особами протягом року після звільнення або іншого припинення їхньої

діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування [6, с. 132, 186].

У відгуку М.К. Гнетнева на автореферат дисертації О.І. Гузоватого з приводу цієї пропозиції зазначається, що суспільна небезпека незаконного збагачення обґрунтовується, скоріш за все, не календарними термінами набуття непідтверджених доказами активів, а тим, що вони набуваються особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Тому краще прив'язку робити не до строків, а до причини набуття активів – виконання особою, нехай і в минулому (навіть віддаленому), вказаних функцій.

Далі. «... якщо особа після припинення функцій держави або місцевого самоврядування набула активи у власність або веде явно розкішний спосіб життя, який є суттєво вищий, ніж його теперішні доходи, виникає підозра, що набуті активи були отримані у період службової діяльності особи, якщо нею не доведено протилежне» [48, с. 194] (уточню, що доводити протилежне зобов'язаний орган обвинувачення). Чиновник може брати учасником корупційних відносин, накопичувати і зберігати кримінальний капітал із метою його подальшої трансформації в конкретні види рухомого і нерухомого майна, але вже після складання повноважень службової особи [29, с. 808]. Інакше кажучи, якщо особа, яка вже не виконує функцій держави або місцевого самоврядування, набуває активи в той чи інший оплатний спосіб, то це означає наявність у неї коштів або іншого майна, які могли бути здобуті тоді, коли особа мала статус спеціального суб'єкта злочину, а отже, перешкод для кваліфікації вчиненого за ст. 368-2 КК немає (за наявності всіх ознак передбаченого нею складу злочину). Разом з тим, можливо, і варто в уточненій ст. 368-2 КК наголосити на тому, що певні активи набуваються (одержуються) особою у зв'язку з виконанням нею функцій держави або місцевого самоврядування.

Суб'єктивна сторона незаконного збагачення характеризується прямим умислом. При цьому винна особа має усвідомлювати незаконність набуття активів, а не те, що законність підстав набуття активів не підтверджується доказами. Адже віднесення фактичних даних до доказів є prerogative органу обвинувачення, а не суб'єкта злочину.

На відміну від ст. 20 Конвенції ООН проти корупції, український законодавець у ст. 368-2 КК не конкретизував форму вини, і це є вадою кримінального закону. До речі, така ж вада притаманна визначенням незаконного збагачення, закріпленим у КК Литви [32, с. 134] і КК Молдови [49, с. 304]. З урахуванням такої законодавчої невизначеності, вочевидь, не виключається вчинення незаконного збагачення зі злочинною самовпевненістю. Наприклад, особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, доручила підлеглому одержати нею як подарунок цінну річ оформити відповідно до встановленого порядку, однак не переконалась у тому, що це було зроблено.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, не дивлячись на активне доктринальне опрацювання питань кримінально-правової характеристики незаконного збагачення і висунення різноманітних пропозицій *de lege ferenda*, проблему визначення оптимальної теоретичної моделі складу цього злочину поки що немає підстав вважати вирішеною. Зумовлено це відносною новизною і, головне, надзвичайною складністю відповідної кримінально-правової матерії. Разом з тим очевидно, що ст. 368-2 КК потребує вдосконалення щонайменше в такій частині: а) корупційна спрямованість передбаченого нею злочину не повинна викликати сумнівів (на сьогодні на цю спрямованість вказує хіба що позначення суб'єкта незаконного збагачення); б) предмет корупційного збагачення не слід визначати в контексті кримінально-процесуально-

го доказування (останнє відбувається вже після фактичного збагачення відповідного суб'єкта і не повинне визнаватись характеристикою складу злочину; немає підстав ототожнювати активи злочинного, у тому числі корупційного походження, з активами, щодо законності підстав набуття яких відсутні докази, належні і допустимі з погляду КПК); в) вказівка на набуття активів у власність потребує адекватної заміни (при цьому не варто захоплюватись цивілістичними зворотами); г) ст. 368-2 КК має закріплювати умисний характер корупційного збагачення і містити альтернативну вказівку на збагачення іншої особи, яке відбувається зі згоди особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; г) позначення суб'єкта корупційного збагачення у всіх частинах ст. 368-2 КК має бути уніфікованим.

По-друге, основна проблема протидії корупції в сучасних умовах лежить не в законодавчій, а в правозастосовній

площині, полягає не у відсутності підстав для кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, що становлять собою злочинну корупцію, а в незастосуванні, неправильному або вибіркового застосуванні положень кримінального закону. Чинна редакція кримінально-правової заборони, присвяченої незаконному збагаченню, за всієї її недосконалості, – радикальний захід, спрямований на скорочення масштабів корупційної поведінки, правова реальність, яка передбачає трудомістке доказування та яка водночас містить небезпеку вибіркового правосуддя. Залишається сподіватись на те, що гіркі ліки допоможуть і що виважене (без ухилів) застосування цієї заборони не матиме нічого спільного з «полюванням на відьом» із політичним підтекстом і врешті-решт сприятиме зниженню рівня корумпованості українського суспільства. Науковці ж готові в цивілізованих формах допомагати практикам розбиратись у нюансах антикорупційного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : [навч. посібник] / В. О. Навроцький. – К. : Юрком Інтер, 2006. – 704 с.
2. Дудоров О. Незаконне збагачення : сумнівна новела антикорупційного законодавства України / О. Дудоров, Т. Тертиченко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 3. – С. 28–34.
3. Настільна книга детектива, прокурора, судді : [коментар антикорупційного законодавства] / за ред. М. І. Хавронюка. – К. : ВД «Дакор», 2016. – 496 с.
4. Трепак В. Незаконне збагачення : кого і за що каратимуть // Дзеркало тижня. – 25 листопада 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/nezakonno-zbagachennya-kogo-i-za-scho-karatimut_.html.
5. Кочеров М. В. Відповідальність за незаконне збагачення (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / М. В. Кочеров. – К., 2013. – 20 с.
6. Гузоватий О. І. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення (порівняльне дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. І. Гузоватий. – Дніпро, 2016. – 273 с.
7. Гарбазей Д. О. Незаконне збагачення : міжнародно-правовий аспект / Д. О. Гарбазей // Альманах міжнародного права. – 2014. – Вип. 4. – С. 84–94.
8. Богуш Г. І. Конвенція Організації Об'єднаних Націй против корупції / Г. І. Богуш // Вестник Московського університету. Серія 11. Право. – 2006. – № 3. – С. 22–34.
9. Взаимодействие международного и сравнительного уголовного права : [учеб. пособие] / науч. ред. проф. Н. Ф. Кузнецова; отв. ред. проф. В. С. Комиссаров. – М. : Издат. Дом «Городец», 2009. – 288 с.
10. Михайлов В. Стаття 20 Конвенції ООН против корупції об ответственности за незаконное обогащение и возможные направления отражения ее идеи в правовой системе Российской Федерации // Уголовное право. – 2012. – № 2. – С. 113–119.
11. Куц В. М. Деякі дискусійні аспекти кримінально-правового забезпечення протидії корупції в Україні / В. М. Куц // Право і держава : проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст. : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 29–30 січня 2016 р. / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – С. 124–126.
12. Официальный отзыв Верховного Суда РФ на проект Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Российской Федерации» от 26 мая 2011 г. N 2/общ-2521 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=PRJ;n=90453>.
13. Борков В. Проблемы криминализации коррупционного обогащения в России / В. Борков // Уголовное право. – 2007. – № 2. – С. 27–31.
14. Адолевская О. О проблеме унификации международных, зарубежных и национальных норм о борьбе с коррупцией / О. Адолевская // Уголовное право. – 2013. – № 3. – С. 91–96.
15. Беляева Ю. Л. Имплементация ст. 20 Конвенции ООН против коррупции 2003 г. в российское уголовное законодательство / Ю. Л. Беляева // Московский журнал международного права. – 2015. – № 1. – С. 165–178.
16. Навроцький В. О. Кримінально-правові аспекти презумпції невинуватості / В. О. Навроцький // Протидія злочинності : теорія і практика : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2016 р.). – К. : Національна академія прокуратури України, 2016. – С. 47–50.
17. Сравнительное уголовное право. Особенная часть : [монография] ; под общ. и науч. ред. д.ю.н., проф., заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2010. – 544 с.
18. Кубальський В. Н. Проблеми введення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення / В. Н. Кубальський // Права держава. – 2013. – Вип. 24. – С. 368–374.
19. Кліменко М. Р. Спеціальна конфіскація крізь призму міжнародної та національної кримінально-правової політики / М. Р. Кліменко, Є. В. Лашук // Вісник Верховного Суду України. – 2016. – № 8. – С. 36–43.
20. Газдайка-Василишин І. Б. Кримінально-правова характеристика незаконного збагачення / І. Б. Газдайка-Василишин // Митна справа. – 2012. – № 4. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. 86–90.
21. Михайленко Д. Г. Обмеження принципу презумпції невинуватості нормою про незаконне збагачення в Україні : соціальна обумовленість та тест на пропорційність // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : збірник наук. праць. Том XVII / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юрид. літ., 2015. – С. 356–400.
22. Михайленко Д. Г. Результат пошуку моделі норми про незаконне збагачення в Україні та його недоліки / Д. Г. Михайленко // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, 15 квітня 2016 р., м. Харків. – Х. : ХНУВС, 2016. – С. 99–103.
23. Навроцька В. В. Суд на Ісусом Христом з позицій древньоіудейського та сучасного кримінального права та процесу / В. В. Навроцька. – К. : Видавничий дім «АртЕк», 2016. – 224 с.
24. Політова А. С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтю 368-2 Кримінального кодексу та шляхи її підвищення / А. С. Політова // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 4. – С. 202–204.
25. Трофименко Р. В. Шляхи удосконалення правового механізму протидії незаконному збагаченню / Р. В. Трофименко // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – № 2 (30). – С. 186–195.
26. Савченко А. В. Вдосконалення кримінальної відповідальності за незаконне збагачення (ст. 368-2 КК України) / А. В. Савченко // Кримінально-правові та кримінологічні заходи протидії злочинності : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. 25 листопада 2016 р. – Одеса : ОДУВС, 2016. – С. 156–157.

27. Бурлаков В. Н. Криміналізація незаконного збагачення : теоретическая модель состава преступления / В. Н. Бурлаков // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2015. – Т. 9. – № 1. – С. 12–19.
28. Михайленко Д. Г. Функції норми про незаконне збагачення в Україні / Д. Г. Михайленко // Кримінально-правові та криминологічні засади протидії корупції : збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, 3 квітня 2015 року, м. Харків. – Х. : Золота миля, 2015. – С. 125–129.
29. Лобач Д. В. Проблемы имплементации международно-правовой нормы о незаконном обогащении в российское законодательство / Д. В. Лобач, Е. А. Смирнова // Всероссийский криминологический журнал. – 2016. – Т. 10. – № 4. – С. 801–811.
30. Абросимов Н. В. К вопросу о криминализации за незаконное обогащение в уголовном законодательстве Российской Федерации / Н. В. Абросимов // Вестник Нижегородской академии МВД РФ. – 2011. – № 16. – С. 234–236.
31. Хавронюк М. І. Рецензія на статтю Віктора Трепака «Незаконне збагачення : кого і за що каратимуть» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua/ua/news/20871749-retsenziya-na-stattyu-viktora-trepa-ka-nezakonne-zbagachennya-kogo-i-za-scho-karatimut>.
32. Абрамавічюс А. Кримінальна відповідальність юридичної особи: спеціальна конфіскація майна / А. Абрамавічюс // Матеріали IV Міжнародного судово-правового форуму «Судова реформа: стан та напрями розвитку», м. Київ, 17–18 березня 2016 р. – К. : Вид-во «Юридична практика», 2016. – С. 131–134.
33. Россия – Европа. Вместе против коррупции. Часть 1. – М. : ООО «Аванти : Издательство и типография», 2008. – 240 с.
34. Борьба с коррупцией в Восточной Европе и Средней Азии : достижения и вызовы : Итоговый отчет Организации экономического сотрудничества и развития за 2009–2012 гг. – 222 с.
35. Книженко О. О. Проблемні аспекти кримінальної відповідальності за незаконне збагачення / О. О. Книженко // Вісник Криминологічної асоціації України № 2 (10) : збірник наукових праць / редкол. О. М. Бандурка (голов. ред.) та ін. – Х. : ХНУВС, 2015. – С. 112–118.
36. Nelly Gachei Kamunde. The crime of illicit enrichment under international anti-corruption legal regime/non-peer Reviewed Articles // KLR Journal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kenyalaw.org/kl/index.php?id=1891>.
37. Киричко В. М. Законодавчий вірус у системі КК України : визначення і актуалізація проблеми на прикладі ст. 368-2 КК «Незаконне збагачення» / В. М. Киричко // Проблеми законності. – 2016. – Вип. 133. – С. 142–151.
38. Мельник Н. Предлагаются : революция и реквизиция / Н. Мельник // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1996. – № 10. – С. 25–26.
39. Бондаренко О. С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. С. Бондаренко. – К., 2016. – 272 с.
40. Денєга О. П. Кримінально-правова кваліфікація незаконного збагачення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. П. Денєга. – К., 2015. – 194 с.
41. Савченко А. В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика) : [навч. посіб.] / А. В. Савченко. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 168 с.
42. Осадчий В. І. Корупційні злочини : [монографія] / В. І. Осадчий. – К. : Вид-во Європейського університету, 2016. – 82 с.
43. Ярмиш Н. М. Проблеми кримінально-правової кваліфікації (злочини проти життя та здоров'я особи, проти власності, у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг) : [навч. посіб.] / Н. М. Ярмиш. – К. : Національна академія прокуратури України, 2014. – 192 с.
44. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додат. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1258 с.
45. Михайленко Д. Г. Кримінально-правове значення незаконного збагачення осіб, пов'язаних із суб'єктом владних повноважень / Д. Г. Михайленко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. XVI / голов. ред. М. В. Афанасьєва. – Одеса : Юрид. л-ра, 2015. – С. 259–277.
46. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.
47. Судова практика в справах про злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : окремі тенденції, проблеми та перспективи вдосконалення / наук. ред. К. П. Задоя. – К. : ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2014. – 135 с.
48. Ясінь І. М. Обстановка як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого статтею 368-2 Кримінального кодексу України / І. М. Ясінь // Кримінально-правові та криминологічні засади протидії корупції : збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, 15 квітня 2016 р., м. Харків. – Х. : ХНУВС, 2016. – С. 193–195.
49. Струля М. І. Вопросы применения расширенной конфискации при незаконном обогащении по уголовному законодательству Република Молдова / М. И. Струля // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2015. – № 2. – С. 300–304.